

“QÍRMANDÁLI” DÁSTANÍNDÁ FRAZEOLOGIZMLERDÍŇ JUMSALÍWÍ

Asqarova Mexriban – QMU, Lingvistika (qaraqalpaq tili) qánigeligi magistranti
G.Allambergenova – QMU, Qaraqalpaq til bilimi (PhD) docenti

Til biliminde sózlik quramınıń ayrıqsha bir toparı sıpatında tanılatuǵın frazeologizmler til ilimpazlarınıń aqıl iyeleriniń dıqqatın ózine orınlı túrde awdarıp kiyatır. Qaysı tildi alıp qarasaq ta onıń sózlik quramında tek jeke sózler ǵana emes, al jeke sózlerdey pútin mánini ańlatıwshı bir neshe sózler dizbeginen quralǵan sóz dizbekleride belgili orındı iyeleydi. Bul sózlik qatlam nominatsiya ya atama sıpatında talqılanatuǵının basqa birliklerden funkcionallıq xızmeti, payda bolıwı hám jasalıwı, sonday-aq sóylew aylanısında qollanıwı jaǵınan ózine tán ózgesheliklerge hám ayırmashılıqlarǵa iye. Olar semantikalıq jaqtan da, emocionallıq - ekspressivlik ótkirliǵi jaǵınan da tildiń qaymaǵı, maǵızsı sıpatında tanılıwı menen bir qatarda hár qanday milliy tildiń ózgeshe leksikalıq-semantikalıq baylıǵı bolıp ta kórinedi. Sonlıqtan da M.V.Lomonosov orıs tilinde ayrıqsha názer awdarıwdı talap etetuǵın sózlik quramda «idiomatizmlerdiń», «frazeslerdiń» bar ekenliǵi tuwralı pikir júrgizgen bolsa [1;160]. V.G. Belinskiy orıs tilindegi leksikalıq sózlik qatlamdaǵı bul ayırım topardıń tildegi ornın hám áhmiyetin kózde tutıp: «Tildiń xalıqlıq kelbetin onıń haqıyqat ózgeshe bir baylıǵın, qaymaǵın uluwma xalıq tárepinen ásirler dawamında payda etken hám qollanıwı kelgen idiomalar yamasa rusizmler quraydı» -degen edi. [2; 260] Haqıyqatında da, onıń bul pikirlerinde úlken haqıyqatlıq bar.

Frazeologizmler yamasa frazeologiyalıq sóz dizbekleri kúndelikli til arqalı qatnas jaǵdayında pikirdi tolıq ózine tán mánilik boyawları menen jetkeriwde ayrıqsha xızmet atqaradı. Usı kóz qarastan olardıń ózgeshe bir leksikalıq-semantikalıq belgilerge iye bolǵan milliy tildiń ayrıqsha toparı retinde kózge túsetuǵınlıǵı anıq. Qaraqalpaq til iliminde G.Aynazarova óz [3], A.Pirniyazova [4], B.Yusupova [5], J.Táńirbergenov [6] hám G.Allambergenovalardıń izertlewlerinde fraeologizm máselelerine toqtap ótilgen.

Biz maqalamızda “Qırmandalı” dástanındaǵı frazeologizmlerdiń qollanıwı ózgesheliklerin J.Táńirbergenovtıń jumısı tiykarında úyrenip shıǵamız. Frazeologizmler kórkem shıǵarmalar tilinde jiyi ushırasıp, shıǵarmanıń til baylıǵın asıradı, kórkemlik ózgesheligin támiyinleydi.. Xalıq dástanlarında da frazeologizmlerdiń ónimli qollanıwı dástan tiliniń bay ekenliǵin kórsetiwde hám qaharmanlar tillik ózgesheliklerin kórkem boyawlar menen beriwde ayrıqsha xızmet atqaradı. Qaraqalpaq xalıq dástanı bolǵan “Qırmandalı” dástanında da frazeologizmler ózine tán ózgesheliker menen ushırasadı. Misalı, feyil mánili frazeologizmlerdiń qollanıwı jaǵdayları:

Qıymıl-qozğalıstı bildiretuğın frazeologizmler:

1. *Sapar etip* shıqsam Shamlıbelimnen, Shahımardan xabar alsın halımnan, [8;207].
2. *Qashi-kózin súzgen* gózzal, Nazlı yar, suw ber, isheli. [8;208]

Unamsız jağdaylardı bildiretuğın frazeologizmler:

- 1....Sol pirden pátiya alıp barağoysañ, Qırmandálini jıgıp, meniñ ústime yar etip alıp kelersañ, barmasañ, jıgılıp *shermende bolarsañ*. [7;207]
2. Úsh júz altmısh ashıq kelip, meniñ menen aytısqanda *júzime jara salıp* gáp aytqan joq edi [8;213].

Qıynalıw sezimlerin bildiretuğın frazeologizmler:

1. Ağa Yunus peri Haqqa *zar eter*, Haramshılıq gósh jigitti xor eter [8;207].
2. Arzımdı sağan aytarman, Endi *janımnan toyıppan* [8;207].

“Qırmandáli” dástanında frazeologizmlerdiñ mánilik túrlerinen basqa strukturalıq ózgeshelikke iye bolğan frazeologizmler de ushırasadı. Bunday ózgeshelikte eki komponentli yaki úsh komponentli hám kóp komponentli frazeologizmler kózge taslanadı. Biraq, “Qırmandáli” dástanın tillik tárepin úyrenip qarağanımızda dóreliw dáwiri XIX aqırı yaki XX ásir baslarına tuwra kelgenlikten sol dáwir tillik ózgesheligin itibarğa alıp kóp komponentli frazeologizmlerdi ushıratıw joqtıń qatarında ekenligine gúwa boldıq. Degen menen, dástan tilin úyreniw barısında úsh komponentli frazeologizmlerdiñ de siyrek jağdayda ushırasıp otırıw jağdayların kórdik. Bunday frazeologizmler strukturalıq tipi jağınan tómendegi formada gezlesedi:

Sanlıq+atlıq+fevil: -Bizdi Qırmandáli derler, **Ekki kóziñdi oyarlar**, Sizdi usı jerde soyarlar, Turma, bul jerden qashagór [8;208]; -Ey, qaramañlay Góruğlı, seniñ **bir qasıq qanıñdı bağısh eteyin**, seniñ táriypiñ qurısın, óziñ hám qurı [8;210].

Joqarıda keltirilgen “*bir qasıq qanıñdı bağısh eteyin*” frazeologizmi “*bir qasıq qanınan keshiw*” frazeologiyası menen sinonim keledi. Óz dáwirine bola dástanda túrkiy xalıqlarğa ortaқ til esaplanğan eski túrkiy tili xalıq awızeki dóretpelerinde elege shekem óziniñ qollanıw sheńberin saqlap kelgen. Dástan tilinde frazeologizmlerdiñ tartım kategoriyasın qabil etip qollanıw jağdaylar da ushırasadı. J. Táńirbergenov tartımlanıw qollanıw frazeologizmlerdi strukturalıq tipi boyınsha tómendegishe kórsetedi: “Qaraqalpaq tilindegi fevil frazeologizmlerdiñ ishinde atlıqlar menen fevil sózlerdiñ mánilik hám grammatikalıq jaqtan baylanısıwı túrlishe jollar menen iske asadı. Tilimizdegi fevil frazeologizmlerdiñ birinshi komponenti mánili sóz shaqaplarınıñ barlıq túrleri menen jasalğanı menen olardıñ kópshilik bólegin atlıq+fevil túrindegi

frazeologizmler quraydi” [6;97]. Alimniń pikirine súyene otirip “Qırmandalı” dástanındaǵı frazeologizmlerdi tallap qaraǵanımda tartım kategoriyasındaǵı atlıq hám qospa feyil strukturalıq tipindegi frazeologizmlerdi usı taqılette tallawǵa háreket ettik. Misalı: Atlıq+feyil: *júregi alıp ushıw, belinen qushıw*

Misalı: Jas bala, qız bar degen soń *júregi alıp ushıp*, baǵdıń bir raxanasınan sekirip túsip, baǵdıń ishine kirip, qalıń miywe aǵashlıǵınan ishinde qay jerge bararın bilmey adasıp ketti [8;213]. Tárkińnen xabar alǵansha, *Belińnen qushsam* neterseń? [8;225]

Ulıwma alǵanda, “Qırmandalı” dástanında frazeologizmlerdiń leksika-semantikalıq, strukturalıq-tiplik ózgeshelikleri jiyi ushırasadı. Biz maqalamızda frazeologizmlerdiń azı-kem semantik-strukturalıq tiplik túrlerine toqtap óttik. Degen menen, dástan tilindegi frazeologizmlerdiń toparın úyreniwde bir maqalanıń ózi jetkiliksiz hám frazeologizmlerdi “Qırmandalı” dástanı tilinde ele de tereńirek úyreniwdi keyingi ilimiy maqalalarımızda tereńlestirip jetilistiremiz. Bul ilimiy jumıs óz gezeginde qaraqalpaq til iliminiń jańa baǵdardaǵı izertlew jumıslarınıń hám iliminiń rawajı ushın bir qádem esaplanadı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Эминова Г.М. Теоретические основы фразеологии русского языка. www.oriens.uz. 2022.
2. Белинский В.Г. Полное собрание сочинений. –Москва: 1959.
3. Aynazarova G. Qaraqalpaq tilinde teńles eki komponentli frazeologizmler. Monografiya. –Nókis: 2020.
4. Пирниязова А. Қарақалпақ тили фразеологиялық системасы ҳәм оның стилистикалық имканиятлары. Монография. –Нөкис: 2020.
5. Yusupova B. Qaraqalpaq tiliniń frazeologiyası. –Tashkent: 2014.
6. Tańırbergenov J. Qaraqalpaq tilindegi feyil frazeologizmler. –Nókis: “Ilimpaz”, 2021.
7. Allamberganova G. I.Yusupov shıǵarmalarında frazeologizmlerdiń stillik qollanılıwı. -Nókis: 2024.
8. Qaraqalpaq folklorı. 100 tomlıq. –Nókis: 2011.